

19. Морозова Л. А. Еще раз о судебной практике как источнике права [Текст] : // Государство и право. – М.: Наука. – 2004. – № 1. – С. 19-23.
20. Муромцев Г. И Источники права (теоретические аспекты проблемы) [Текст] : // Правоведение. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та. – 1992. – № 2. – С. 23-30.
21. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства [Текст] : учебник для вузов / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 552 с.
22. Ображиев К. В. Судебный прецедент как источник российского уголовного права. [Текст] : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ображиев Константин Викторович.. – М., 2003. – 180 с.
23. Пархоменко Н. М. Джерела права : проблеми теорії та методології [Текст] : монографія / Пархоменко Наталія Миколаївна. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.
24. Разуваев Н. В. Источники права: классическая и постклассическая парадигмы [Текст] : монография / Николай Викторович Разуваев, Алексей Эдуардович Черноков, Илья Львович Честнов [под общ. ред. И.Л. Честнова]. – СПб. : ИВЭСЭП, 2011. – 172 с.
25. Разумович Н. Я. Источники и формы права / Н. Я. Разумович // Советское государство и право. – 1988. – № 3. – С. 20.
26. Рубанов А. А. Понятие источника права как проявление метафоричности юридического сознания / А. А. Рубанов // Судебная практика как источник права. – М., 1997. – С. 45-46.
27. Семякин М. Н. Источники российского гражданского права : проблемы теории и практики [Текст] : монография / Михаил Николаевич Семякин. – М. : «Юрлитинформ», 2010. – 352 с.
28. Сюкияйнен Л. Р. Система, источники и форма права / Л. Р. Сюкияйнен // Право в странах социалистической ориентации. – М., 1979. – С. 60.
29. Теория государства и права [Текст] : курс лекций / М. И. Байтин, Ф. А. Григорьев, А. И. Демидов [та ін.] ; за ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
30. Честнов И. Л. Постклассическая теория права [Текст] : монография / Илья Львович Честнов. – СПб. : Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2012. – 650 с.
31. Энциклопедия правоведения или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания [Текст] : материалы седьмых философско-правовых чтений памяти акад. В. С. Нерсесянца [отв. ред. В. Г. Графский]. – М. : Норма, 2013. – 224 с.
32. Allen C. K. Law in the making. – Oxford, 1958 – 632 p.

УДК 340.12

НОРМАТИВНІСТЬ ТА НОРМА ПРАВА ЯК СОЦІАЛЬНІ ЦІННОСТІ

Заморська Л.І.,

к.ю.н., доцент кафедри міжнародного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У даній науковій статті дається визначення поняття «норма права», з якого випливає суть та призначення нормативності права як соціальної цінності. Розкривається зміст нормативності права у співвідношенні з поняттями «цінне та належне в праві».

Ключові слова: соціальна норма, норма права, нормативність.

Zamorska L.I. / NORMATIVENESS AND RULE OF LAW AS SOCIAL VALUES / Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych, Ukraine

In this article is given the definition of concept «Norm of law», which follows the essence and purpose of normativeness of law as social values. Disclosed content of the normativeness of law in correlation with «valuable and correct in law». He is the author during the study tries to identify the social norm as valuable heritage society in the process of development. Special attention is paid to the legal norm as a special kind of social and, hence, expression through her legal normativity as the value characteristics of modern law.

Ключевые слова: социальная норма, норма права, нормативность.

Zamorska L.I. / NORMATIVENESS AND RULE OF LAW AS SOCIAL VALUES / Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych, Ukraine

In this article is given the definition of concept «Norm of law», which follows the essence and purpose of normativeness of law as social values. Disclosed content of the normativeness of law in correlation with «valuable and correct in law». He is the author during the study tries to identify the social norm as valuable heritage society in the process of development. Special attention is paid to the legal norm as a special kind of social and, hence, expression through her legal normativity as the value characteristics of modern law.

Accordingly, draws conclusions that social norms (including legal) as a manifestation of social normativity must reflect all the latest features and at the same time, the two categories are manifestations of value in society. However, the analysis identified two normative aspects of the problem: the objective requirements of social life and awareness (recognition) necessary social normativity in general. People in the public practice of becoming aware of the importance of social values and the need for normativity. Her need is through consciousness, ideology, and public entities are beginning to form the traditions, customs, commandments, rules of religion, morality and law. Moreover, as noted, the standards may be inherent in derivative features, including frequency, typicality, normality.

Key words: social norm, norm of right, normativeness.

Категорія «нормативності» у вітчизняній літературі нерозривно пов'язана з категорією норми. Такий зв'язок навіть дозволяв деяким дослідникам ототожнювати ці дві категорії та визначати нормативність через поняття норми, змішуючи їх характеристики. «Нормативність і норма – поняття, що позначають однорідні явища», – пише російський теоретик права С.Н. Попов [15, с. 79].

Хоча норма і нормативність нерозривно пов'язані між собою, проте ці категорії не є тотожними. Нормативність властива не лише соціальним нормам, а тому і не може зводитись до них. Нормативністю наділені також принци-

пи, свідомість, соціальні інститути тощо.

Взаємозв'язок норми та нормативності найкраще розкривається через діалектичні категорії явища та сутності, у зв'язку з чим дослідження проблеми нормативності слід розпочинати з дослідження поняття норми як її прояву (явища). Тому, враховуючи тривалу традицію у вітчизняній науці щодо розуміння нормативності, а також очевидний взаємозв'язок нормативності з нормою, є необхідним та обґрунтованим здійснення більш глибокого аналізу змісту соціальної норми.

Проблема обґрунтування обов'язковості (норматив-

ної сили) основних соціальних норм є однією з головних проблем сучасності. Упродовж тривалого періоду дотримання та виконання соціальних норм забезпечувалось впливом трансцендентальних авторитетів (Бог, веління обов'язку тощо) на суспільну свідомість. Проте сьогодні, у секуляризованій культурі, оскільки етика та релігія вже не можуть спиратися на традиційний етос, вказана функція обґрунтування вже не може повністю забезпечуватися трансцендентальними авторитетами. За умов демократії розмаїття форм життя сучасного мультикультурного суспільства таке строкате, що насадження конкретних норм викликає підозру в абсолютизації цінностей окремої життєвої форми та в несправедливій дискримінації цінностей решти [2, с. 11].

Соціальні норми, як і належне, що вони виражають, є результатом соціальної діяльності людини. В.Д. Плахов, виходячи з факту існування соціальних норм одночасно і у вигляді реалій, і у вигляді ідеальних образів, відзначає подвійність (білатеральність) як визначальну особливість їх буття. Така особливість, на його думку, по-перше, дозволяє інтерпретувати соціальні норми як суб'єктивно привласнені реальні міри та, по-друге, слугує підставою для наступного суб'єктивного використання норм як засобу пізнання та практичного опанування дійсністю [3, с. 9-10].

У радянські часи панувала думка про соціальні норми як явища об'єктивні та було сформульоване поняття об'єктивних соціальних норм, під яким розумілись «стійкі соціальні зв'язки, що повторюються та виникають в процесі соціальної діяльності людей по обміну матеріальними і духовними благами, виражаючи потребу соціальних систем у саморегуляції» [2, с. 15] або «форма соціального прояву суспільних відносин, які складають зміст цих норм» [12, с. 93]. Проте за такого підходу норма як вираз належного змішувалась із соціальними закономірностями, тобто з існуючим, створюючи ілюзію існування соціальної норми поза суб'єктом та незалежно від нього.

Український філософ А.М. Єрмоленко звертає увагу на те, що норма має як прескриптивний, так і дескриптивний зміст: він віддзеркалює не тільки те, що має бути, а й те, що є, тобто норма несе в собі як контрфактичний (трансцендентальний), так і фактичний (онтологічний) зміст [5, с. 59]. С.В. Поросенков розглядав соціальні норми як «ідеальне відображення об'єктивної дійсності в нормативності форм суспільної свідомості» [16, с. 138-139]. Болгарські вчені Н. Стефанов, Н. Яхивев, С. Качаунов відзначали, що «норми можуть бути визначені ще й як ідеальні загальні моделі поведінки людей за певних типових обставин». При цьому слід відзначити, що слово «модель» етимологічно близьке до слова «норма». Так, воно було утворене від латинського слова *modulus*, в основі якого лежить *modus* – «міра», «правило», «припис», «зразок». Крім того, у вітчизняній літературі робилися спроби розгляду соціальної норми як алгоритму [14, с. 41-50]. Проте за жодного з вказаних підходів питання про імперативність та обов'язковість соціальних норм не знаходить належної відповіді.

Видатний науковець радянського періоду Ю.В. Кудрявцев визначав норму як «обумовлений зовнішньою об'єктивною підставою логічний зв'язок будь-яких двох (чи більше) понять, який відображає об'єктивно існуючий чи штучно утворений взаємозв'язок реальних явищ» [9, с. 62]. Науковець визнає елемент належного як невід'ємну рису будь-якої норми, проте належне для нього носить логічну, а не деонтологічну природу. Тобто належність привноситься ззовні, має «зовнішню об'єктивну підставу» та знаходить вираз у формулі «належить тому, що» або «належить для того, щоб».

Таким чином, можна констатувати, що на сьогодні в науці існують різні підходи до розуміння проблеми соціальних норм. При цьому, на думку автора, майже кожен з названих підходів до розуміння проблеми соціальної

норми не є помилковим, адже дозволяє здійснити аналіз різних аспектів соціальної норми. Проте, очевидно, кожен із перерахованих поглядів є дещо однобічним та недостатнім і тому не дає відповіді на головне питання соціальної, а тим більш правової, нормативності: про те, чому та яким чином соціальна норма є обов'язковою, або, іншими словами, у чому полягає нормативна сила соціальних норм (чому суб'єкт має виконувати норму?). Адже описування соціальних фактів з виявленням закономірностей та намаганням вивести звідти норму відводить правознавству роль емпіричної науки. Звичайно, зв'язок норми та належного відзначався багатьма науковцями, але обґрунтування обов'язкової сили (елемент належності) соціальних норм на підставі їх повторюваності, по-перше, змішує повторюваність поведінки з універсальністю норм, по-друге, безпідставно виводить належне з існуючого. По-третє, за такого підходу певна модель поведінки стає нормою через її постійну повторюваність, проте залишається незрозумілим, чому така поведінка постійно повторювалась до того, як набути статусу норми. Якщо прийняти тезу ототожнення належного та існуючого чи норми (цінності) та факту, то у дусі Канта можна одержати таке: у межах ньютонівської фізики (як і в межах теорії відносності) кожна подія детермінована системою природних законів і попередніми умовами. І якщо відкинути дуалізм тіла і душі (суцього та належного), то впливає, що будь-яка людська дія, думка наперед детерміновані, що є несумісним з ідеєю моральної відповідальності.

Проте не всі дослідники соціальних норм погоджуються з їх характеристикою як фіксації, виразу належного. Так, В.Н. Кудрявцев відзначав, що «норма... представляє собою характеристику фактичного положення речей: не тільки того, чому належить бути, але й того, що вже є, не тільки належного, а й існуючого» [9, с. 13]. Ще більш конкретно з цього питання висловився Р. Лукич: «Норма... лише приписує те, чому належить бути, але сама норма є тим, що є, що присутнє, що існує як реальність. Оскільки якби норма була б належним, а не існуючим, тоді б взагалі не існувало ніяких приписів про належне, було б невідомо, що є належним» [10, с. 135]. Такий підхід вказаних науковців обумовлений їх розумінням належного як такого, що породжується існуючим та запереченням реальності належного [4, с. 62]. Безперечно, соціальна норма завжди містить у собі елемент існуючого, оскільки являє собою певну «тілесність» належного, спосіб його оформлення для адресації соціальним суб'єктам. Проте, на думку автора, існуюче у нормі є охідним відносно належного та носить інструментальний характер.

Очевидно, що відповідь на ці питання слід шукати у площині зв'язку категорій «належне», «норма», «нормативність». У зв'язку з цим, очевидно, цікавою та такою, що містить значний евристичний потенціал, видається позиція деяких науковців, які розглядали соціальну норму як логічне судження.

Вітчизняний теоретик у галузі теорії права Є.В. Бурлай виділяв окремий напрямок у дослідженні нормативних систем, представники якого (зокрема, О.А. Івін, Ю.П. Солодухін, А.А. Старченко) розглядають норму як «авторитетний припис належного» та «ототожнюють її з судженням нормативного характеру, тобто із судженням, що містить сформульоване правило поведінки» [3, с. 6].

Проте існує група вчених (А.Ф. Черданцев, М.Т. Баймаханов), які вважають, що норми, будучи явищем об'єктивним, носять не пізнавальний, а ціннісно-нормативний характер. З огляду на деонтичний характер норм, вони виражають не те, що є, а те, чому слід бути, тому норми не є судженнями і їм не властива ознака істинності.

Бачення моральних та логічних суджень як однопорядкових явищ, що в однаковою мірою претендують на універсальність та загальність, було започатковане І. Кантом. Цю тезу поділяв і відомий російський теоретик та філо-

соф права І.О. Ільїн, визначаючи соціальну норму як «судження, що встановлює певний порядок як належний» [7, с. 67]. Така концепція бачення норми права як судження знайшла свій подальший розвиток у працях російського вченого С.Н. Попова [15, с. 217] та українського теоретика права П.М. Рабиновича [17, с. 110-116]. С.С. Алексеев відзначав, що, «соціальні норми, будучи правилами людської поведінки, є соціально-вольовими, цілеспрямованими судженнями, зверненими до практичної діяльності людей» [1, с. 74]. З огляду на значний евристичний потенціал таке розуміння норми поділяється і автором цієї дослідницької роботи.

Для відмежування норм від суміжних явищ російській вченій О.А. Івін використовує бінарну опозицію «приписувати-описувати». Дескриптивне (описує, теоретичне) судження при цьому протиставляється прескриптивному (приписуючому, нормативному) судженню. Перші судження (речення) описують дійсність якою вона є та якою вона не є, другі – містять інформацію про те, що особа зобов'язана чи має право робити або не робити. На цій підставі О.А. Івін робиться висновок про межі слова «норма». Так, закони природи є дескриптивними, оскільки описують регулярності, які особа може відкривати в природі, а тому не є нормами. Водночас закони держави (позитивне право), як і закони моралі чи релігії, є прескриптивними, оскільки їх завданням є визначення поведінки людей, тому вони і є нормами [6, 162].

Слід зауважити про взаємообумовленість норми та цінності. Так, з одного боку, цінність проявляється через норму (деонтологічне судження) і, будучи інтегрованою в останню, інтерналізується суб'єктом. З іншого боку, саме цінність, несучи у собі елемент належності, надає соціальним нормам загальнообов'язковість та загальнозначущість, тобто нормативність.

У філософській та юридичній літературі поняття «нормативний» часто розглядається як прикметник від слова «норма» [1, с. 162], а звідси і нормативність трактується як властивість соціальних норм, що, очевидно, є недостатнім. Хоча з точки зору змісту понять «норма» та «нормативність» вони і не можуть бути різко протиставлені одне одному, їх отождення чи розгляд як синонімів є помилковим. Адже вже за етимологічного підходу до розуміння категорій «норма» та «нормативність» виявляється їх різне походження. Латинське слово «*norma*», яке означає «правило», «зразок» та похідні від нього «*normalis*», «*norma*» не є тотожним до «*normatio*» («впорядкування») та похідним від нього «*normativus*», «*normativus*», «*normativus*». Проте не лише етимологічний аналіз цих слів призводить до такого висновку. Так, С.В. Бурлай відзначав, що «якщо терміном «норма» позначаються і явища соціальної практики, і продукт свідомої творчості, то термін «норматив» характеризує лише цілове авторитетне встановлення, що містить у собі припис належної поведінки» [3, с. 20]. Вказане відмежування категорій має значення не тільки для точності та чіткості вживаної термінології, але й з точки зору пізнання структури та способів буття системи соціальної нормативності в цілому.

Отже, як було встановлено вище, соціальна норма є проявом нормативності. Соціальні норми мають родові характеристики нормативності, що обумовлює їх високі регулятивні можливості, проте через поняття норми та її взаємозв'язку з цінністю можна лише впритул наблизитись до безпосереднього розкриття феномену нормативності.

Нормативність не є виключно правовим явищем як за своїм походженням, так і за роллю в суспільному житті. Нормативність є первинною, вихідною властивістю соціальної матерії, зумовленою її внутрішньою потребою в упорядкованості й здатністю до самоорганізації. Нормативність характеризує як окремі соціальні зв'язки, так і весь суспільний розвиток у цілому. Іманентна суспільству потреба в упорядкованості знаходить прояв у нормативності суспільного розвитку. Нормативність як невід'ємна характеристика соціальної матерії може мати різні форми об'єктивації, однією з яких (найважливішою, але не єдиною) є соціальна норма. Соціальне призначення і характеристики соціальних норм є похідними від соціальної нормативності в цілому. Відзначаючи притаманність нормативного лише сфері соціального, російська вчена Л.О. Мурашко справедливо відзначала, що «в основі походження, розвитку та існування соціальної норми лежить властивість будь-якому суспільству як системі об'єктивна необхідність впорядкувати сукупність зв'язків, відносин та інтересів, що постійно ускладнюється... При цьому нормативне регулювання являє собою іманентний суспільству процес. Нормативне регулювання відносин властиве всьому процесу історичного розвитку суспільства. Більш того, нормативність соціального буття людини – умова функціонування всієї соціальної системи, оскільки базується на природних законах природи та суспільства» [12, с. 83].

Таким чином, належне (та соціальна норма в цілому) у феноменологічному ракурсі є результатом соціальної об'єктивації, одним із засобів, що підтримують функціонування соціальної системи. Здійснивши спробу на підставі викладеного дати попереднє визначення нормативності, можна сказати, що нормативність – це визначаюча риса нормативного простору, яка, ґрунтуючись на рефлексивній здатності людини, є способом об'єктивації (формою) належного (цінності) та зорієнтована на виникнення відношення належності у соціальних суб'єктів.

Таким чином, соціальна нормативність характеризується як невід'ємна об'єктивна властивість соціальної реальності. Будь-яка сукупність соціальних явищ, незважаючи на їх хаотичний і безладний стан, неминує самоорганізовується в ту або іншу форму. Цей процес має характер обов'язкового закону, неминучої умови всякого суспільного розвитку. Об'єктивні соціальні норми, що формують систему ціннісно-нормативної регуляції, і є проявом соціальної нормативності як об'єктивного закону соціальної реальності. Нормативність – це, насамперед, об'єктивна характеристика соціальної матерії.

Соціальні норми (в тому числі правові) як прояв соціальної нормативності мають відображати всі характеристики останньої і разом із тим обидві категорії є ціннісними проявами у суспільстві. Однак при аналізі нормативності виділяють дві сторони проблеми: об'єктивні вимоги соціального життя та усвідомлення (визнання) необхідності соціальної нормативності в цілому. Люди в ході суспільної практики починають усвідомлювати соціальну значимість цінностей і необхідність нормативності. Її потреба проходить крізь свідомість, ідеологію, й суб'єкти суспільства починають формувати традиції, звичаї, заповіді, норми релігії, моральності, права. Крім того, як відзначалось, нормам можуть бути притаманні похідні ознаки, зокрема повторюваність, типовість, нормальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. – М.: Юридическая литература, 1971. – 223 с.
2. Баранов В.М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1989. – 400 с.
3. Бурлай Е.В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе. – Киев: Наукова думка, 1987. – 91 с.
4. Гюсле В. Практична філософія в сучасному світі. – Київ: Лібра, 2003. – 248 с.
5. Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – Київ: Лібра, 1999. – 488 с.

6. Ивин А.А. Некоторые проблемы теории деонтических модальностей // Логическая семантика и модальная логика. – М.: Наука, 1967. – С. 194-218.
7. Ильин И.А. Теория права и государства. / Под редакцией и с предисловием В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – 400 с.
8. Кнапп В., Герлох А. Логика в правовом сознании. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
9. Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация. – М.: Юридическая литература, 1981. – 144 с.
10. Лукич Р. Методология права. – М.: Прогресс, 1981. – 304 с.
11. Лукашева Е.А. Общая теория права и многоаспектный анализ правовых явлений // Советское государство и право. – 1975. – № 4. – С. 15-22.
12. Мурашко Л.О. Начальные виды социальной нормативности // Журнал российского права. – 2002. – № 2. – С. 83-95.
13. Нормы советского права. Проблемы теории / Под ред. Байтина М.И., Бабаева В.К. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1987. – 248 с.
14. Плахов В.Д. Социальные нормы: философские основания общей теории. – М.: Мысль, 1985. – 255 с.
15. Попов С.Н. Различие правовой нормативности (права) и нормативной рациональности (закона) // «Философские дескрипты». Сборник статей. – Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета. – 2002. – С. 213-230.
16. Поросенков С.В. Социальные нормы как форма отражения действительности // Философские науки. – 1981. – № 5. – С. 136-140.
17. Рабинович П.М. Право как явление общественного сознания // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 106-116.
18. Сабо И. Основы теории права. – М.: Прогресс, 1974. – 272 с.

УДК 316.334.4

ВЧЕННЯ Є. ЕРЛІХА ПРО ЖИВЕ ПРАВО: ВИТРЕБУВАНІСТЬ СЬОГОДЕННЯМ

Кобан О.Г.,
аспірант юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Здійснена спроба розглянути актуальність вчення Є.Ерліха про живе право для сучасного праворозуміння. З цієї метою здійснений аналіз його праць: «Про живе право», «Інститут живого права» та інших. Визначені об'єкти суспільного буття, котрі є основою формування живого права.

Ключові слова: живе право, державні правові норми, правовідносини, суспільне буття, емпіричні дослідження.

Koban O.G. / UCHENIE E.ERLIXA O ZHIVOM PRAVE: VOSTREBOVANNOST' NASTOYASHIM / Kievskiy natsionalnyy universitet imeni Tarasa Shevchenka, Ukraine

Осуществлена попытка рассмотреть актуальность учения Е. Эрлиха о живом праве с позиции современного правопонимания. С этой целью осуществлен анализ его работ: «О живом праве», «Институт живого права» и других. Определены объекты общественного бытия, которые являются основой формирования живого права.

Ключевые слова: живое право, государственные правовые нормы, правоотношения, общественное бытие, эмпирические исследования.

Koban O.G. / E. EHRlich'S DOCTRINE OF LIVE LAW: NEEDS OF THE PRESENT / Kyiv National University named by Taras Shevchenko, Ukraine

The attempt to consider the relevance of teaching Ye.Erliha about living law for modern comprehension is carried out. With this purpose, his works – «Life Law», «Institute of right law», «Free the right location and free law», «Notions of sociology of law» and other are analysed. Also the views of contemporary Ukrainian scientists in teaching Ye.Erliha V.S. Begun, M.G. Bratasiuk, D.S.Dorosh are considered. The criticism of the concept of law Ye.Erliha based on empirical research, a representative of the positivist theory of law G. Kelzena is pointed.

The objects of social life, which are the basis for living law are defined: factories, banks, large residence exemplary economy, companies of «total charitable applied and industrial companies», forestry, field production, the right to use property, moving things, natural resources, and legal relations in civil circulation between production companies, legal disputes, the order of reference and solution state, class, world courts.

The factors, that are considered by Ye.Erliha, contribute to the research of a living law, the conditions under which research should be carried out of the living law, the real value of «genuine» documentary material to study the facts of living law are analyzed.

The views Ye.Erliha in the survey population as a sociological method for studying living law is stated. For this purpose, the questionnaire that was developed Ukrainian thinker and questionnaire to obtain information on specific facts of personal relationships, family and estate law, service contracts is analyzed. It is noted that most of the questions in the questionnaire is already irrelevant, but it helps to get complete and real picture of contemporary life.

It is studied that the Ukrainian thinker justifying their views on living right, not completely deny the significance and role of positive state law and understand its importance to the legal community development.

The examples of the relevance of teaching Ye.Erliha of the living Law are given.

Key words: living law, national norms of law, legal relations, social being, empirical research.

Постановка проблеми. До основних положень соціології права Є. Ерліха сьогодні звертається все більше дослідників. Його друкована наукова спадщина складає більш ніж 70 праць, найгрунтовніші з них – «Основи соціології права», «Юридична логіка», «Прогалини у праві», «Вільне правознаходження та вільне правознавство», «Соціологія і Юриспруденція», «Соціологія права», «Про живе право». У своїх наукових працях Є. Ерліх розглядає право як сукупність «норм рішень» або «норм для при-

няття рішень». У свою чергу, живе право він розуміє як таке, що складається із «правових норм, що самостійно виникають у суспільстві і регулюють діяльність людських союзів» [1, с. 47]. До них належать норми різноманітних правовідносин, які відображаються у сім'ї, громаді, підприємстві, національній приналежності тощо. Перевагу в цій сукупності учений віддає живому праву, яке, на його думку, є важливою підставою правотворення.

Стан дослідження. У наукових працях зарубіжних